

УДК 347.921+347.961

С.С. Бичкова, доктор юридичних наук, професор

УЧАСТЬ НОТАРІУСА У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Досліджено питання щодо визначення статусу нотаріуса під час розгляду і вирішення цивільних справ, які виникають з правовідносин, пов'язаних із вчиненням нотаріальних дій. Встановлено залежність цивільного процесуального статусу нотаріуса від його правового статусу у спірних матеріальних правовідносинах, переданих на розгляд і вирішення суду.

Ключові слова: юридична заінтересованість, нотаріус, відповідач, третя особа, свідок.

Исследован вопрос определения статуса нотариуса при рассмотрении и разрешении гражданских дел, которые возникают из правоотношений, связанных с совершением нотариальных действий. Установлена зависимость гражданского процессуального статуса нотариуса от его правового статуса в спорных материальных правоотношениях, переданных на рассмотрение и разрешение суда.

The article is devoted to the definition of the status of a notary during the consideration and resolution of civil cases arising out of legal relationships related to notarial acts. Based on the analysis of the current legislation, as well as scientific concepts it is set the dependence of the civil procedural notary status of its legal status in the disputed material relations, and referred to the decision of the court.

Як свідчить практика, до участі у цивільних справах доволі часто залучають нотаріусів, причому в різному цивільному процесуальному статусі. Зокрема, у справах позовного провадження їх інколи залучають як співвідповідачів, інколи — як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

Попри те, що така практика є достатньо усталеною, її не можна вважати такою, що відповідає нормам цивільного процесуального законодавства, адже і відповідач, і третя особа належать до складу осіб, які беруть участь у справі. Характерним для зазначених осіб є юридична заінтересованість у результатах розгляду та вирішення цивільної справи. Водночас нотаріуси здебільшого не мають законного цивільного процесуального інтересу в межах цивільної справи, до участі в якій їх залучають.

З цього питання в юридичній літературі підкреслюється, що участь у цивільному процесі нотаріусів зазвичай фактично ґрунтується на виконанні покладених на них законом повноважень щодо відповідного юридичного оформлення правовідносин безпосередніх їх учасників і реєстрації тих правових наслідків, що мають місце в результаті реалізації сторонами їхніх цивільних прав та обов'язків [3, с. 68]. А тому існує нагальна потреба у виробленні єдиного підходу до розуміння правового статусу нотаріуса під час розгляду і вирішення цивільних справ, оскільки правильне визначення учасників цивільного процесу сприяє досягненню завдань

цивільного судочинства щодо справедливості, неупередженості та своєчасності розгляду і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або тих, які оспорюють, прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, у тому числі сприяє ухваленню законного та обґрунтованого рішення суду.

Науковці неодноразово порушували питання щодо необхідності визначення місця нотаріусів у цивільних процесуальних правовідносинах. На відповідні аспекти звертали увагу у своїх працях М.І. Балюк, В.В. Комаров, С.О. Короєд, В.Й. Косенко, М.В. Лошицький, Д.Д. Луспенник, З.П. Мельник, Я.М. Романюк, С.Я. Фурса, М.Й. Штефан та інші. Проте, незважаючи на увагу правничої громадськості до окресленої проблематики, на сьогодні невирішеними залишаються питання щодо того, цивільним процесуальним статусом якого суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин може бути наділений нотаріус, а також чи є взагалі потреба в постійному залученні до участі у цивільній справі нотаріуса, коли питання стосується нотаріального посвідчення правочину.

Виходячи із зазначеного вище, метою цієї наукової статті є визначення статусу нотаріуса під час розгляду та вирішення цивільних справ, що виникають з правовідносин, пов'язаних із вчиненням нотаріальних дій.

Для досягнення означеної мети насамперед слід з'ясувати, хто може брати участь у цивільній справі в цивільному процесуальному статусі відповідача і третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору (адже саме як таких учасників цивільного процесу нотаріусів найчастіше залучають до участі у цивільних справах).

Відповідачем є особа, яка, на думку позивача, порушила, не визнала або оспорила його права, свободи чи інтереси і тому притягується до участі у цивільній справі для відповіді за пред'явленими позовними вимогами.

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, — це особи, які вступають у справу на стороні позивача або відповідача для захисту власних суб'єктивних прав, свобод чи інтересів, оскільки майбутнє рішення суду може вплинути на їхні права та обов'язки стосовно однієї зі сторін.

Як уже зазначалося, всі особи, які беруть участь у справах, мають юридичну заінтересованість, що виявляється у їх прагненні за результатами розгляду та вирішення цивільної справи отримати таке судове рішення, яке позитивно відобразатиметься на їхніх правах і обов'язках. При цьому відповідна заінтересованість може мати як матеріально-правовий, так і процесуальний характер.

Матеріально-правова заінтересованість осіб, які беруть участь у справі, полягає в їх прагненні за результатами розгляду та вирішення цивільної справи домогтися для себе захисту порушених, невизнаних або тих, які оспорюють, прав, свобод чи інтересів, а саме отримання блага, відновлення, підтвердження чи визнання права тощо.

Такою заінтересованістю наділені лише сторони і треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. Це зумовлюється тим, що вони — ймовірні учасники ймовірних матеріальних правовідносин, спір щодо яких передано на вирішення суду.

На відміну від матеріально-правової заінтересованості, процесуальна юридична заінтересованість є функціональною ознакою особи, яка бере участь у справі,

що полягає у прагненні досягти певного процесуального результату у формі відповідного судового рішення [4, с. 106].

Процесуальною юридичною заінтересованістю наділені всі особи, які беруть участь у справах позовного провадження. Зокрема, процесуальний інтерес відповідача виявляється у прагненні домогтися відмови у задоволенні позову. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, бажають уникнути ухвалення рішення суду, яке впливатиме на їхні права або обов'язки стосовно однієї зі сторін.

При цьому відповідна третя особа має бути учасником правовідношення, що «примикає» до основного матеріального правовідношення, суб'єктами якого є позивач і відповідач [2, с. 29].

Стосовно визначення статусу нотаріуса у цивільних процесуальних правовідносинах, то відповідно до частини другої ст. 1 Закону України «Про нотаріат» на нотаріусів (як державних, так і приватних) покладається вчинення нотаріальних дій, якими, зокрема, є: посвідчення правочинів, видача свідоцтва про право на спадщину, засвідчення вірності копій документів і виписок з них, а також справжності підпису на документах, вірності перекладу документів з однієї мови на іншу, посвідчення факту, що фізична особа є живою, тощо (ст. 34 Закону України «Про нотаріат»).

Склад сторін у цивільному процесі завжди зумовлено особливостями матеріальних правовідносин, які є предметом розгляду і вирішення у цивільній справі. Тому, як правильно наголошено в юридичній літературі, у разі визначенні цивільного процесуального статусу нотаріуса у справах про визнання недійсним нотаріально посвідченого правочину слід виходити з предмета судової діяльності, який становлять спірні матеріальні правовідносини (наприклад, договірні або спадкові), а також з того, що відповідати, тобто виконувати визначені судовим рішенням обов'язки, можуть лише суб'єкти цих правовідносин. З огляду на це, якщо позивач визначить нотаріуса відповідачем, у позові до нього має бути відмовлено [6, с. 856], адже нотаріус не є учасником спірних матеріальних правовідносин між сторонами і своїми діями або їх припиненням самостійно не може вплинути на поновлення порушеного, невизнаного або того, яке оспорується, права позивача [3, с. 72]. А отже, відповідачем у зазначених справах повинна бути інша сторона договору, інші спадкоємці та інші особи [1, с. 72].

Отже, нотаріуси не стають безпосередніми учасниками матеріальних правовідносин, факт виникнення, зміни чи припинення яких вони посвідчували, і до них не можна пред'являти позовних вимог і залучати їх як відповідачів у цивільних справах, що виникають з відповідних матеріальних правовідносин, — вони лише посвідчують певні правочини, засвідчують певні документи, приймають документи на зберігання, вчиняють протести, виконавчі написи тощо.

Із цього приводу (хоча лише щодо справ про спадкування) Верховний Суд України підкреслив, що нотаріуси не є заінтересованими особами і не повинні залучатися до участі у таких справах (постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7 «Про судову практику у справах про спадкування»).

Проте законодавець передбачає можливість оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні, нотаріальних актів до суду (ст. 50 Закону України «Про нотаріат»). У такому разі позовні вимоги слід пред'являти безпосередньо до нотаріуса,

адже, незважаючи на можливу відсутність матеріальних правовідносин, між сторонами існуватимуть нотаріальні правовідносини [7, с. 61]. Із цим погоджується і Пленум Верховного Суду України, який у пункті 23 своєї постанови від 30 травня 2008 року № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» наголосив, що у разі відмови нотаріуса в оформленні права на спадщину особа може звернутися до суду за правилами позовного провадження.

Якщо підставою звернення до суду стало завдання шкоди внаслідок незаконних чи недбалих дій (недбалості) нотаріуса, питання щодо визначення відповідача вирішують залежно від того, чи є нотаріус державним чи приватним. Як випливає зі ст. 21 Закону України «Про нотаріат», шкода, завдана державним нотаріусом, відшкодовується у порядку, встановленому законом, тобто з урахуванням положень ст. 1172 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України). У разі завдання шкоди внаслідок незаконних дій або недбалості приватного нотаріуса виплата відповідного відшкодування покладається на страховика (ст. 27, ст. 28 Закону України «Про нотаріат»).

Враховуючи зазначене, можна дійти висновку, що нотаріус може бути відповідачем (співвідповідачем) у цивільній справі тільки у разі дотримання таких умов у сукупності:

- він є приватним нотаріусом;
- через його незаконні дії чи недбалість завдано шкоди (наприклад, певній особі);
- він не уклав договору страхування цивільно-правової відповідальності або немає підстав для відшкодування шкоди страховиком (наприклад, завдана шкода не належить до предмета договору страхування, страховик на законних підставах відмовився від здійснення страхової виплати), або розмір завданої шкоди перевищує розмір страхової суми. Також відповідачем нотаріус є у справах про оскарження нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні, нотаріальних актів до суду.

Відповідно до частини першої ст. 35 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК України) треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступити у справу, якщо рішення в ній може вплинути на їх права або обов'язки стосовно однієї зі сторін. Сторона, в якій за рішенням суду виникне право заявити вимогу до третьої особи, або до якої в такому випадку може заявити вимогу сама третя особа, зобов'язана повідомити суд про цю третю особу (частина перша ст. 36 ЦПК України). Насамперед йдеться про державного нотаріуса як третю особу, що не заявляє самостійних вимог стосовно предмета спору, у разі завдання ним своєю діяльністю шкоди певній особі. Згідно з частиною першою ст. 1172 ЦК України юридична особа (державна нотаріальна контора) відшкодовує шкоду, завдану їй працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків. Згодом ця юридична особа має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлено законом (частина перша ст. 1191 ЦК України). У такому випадку сумнівів щодо наявності процесуальної заінтересованості у нотаріуса не виникає: він заінтересований, щоб запобігти ухваленню рішення на користь позивача або принаймні домогтися зменшення розміру відшкодування, що буде покладено на відповідача — державну нотаріальну контору. Адже у першому випадку в останньої не буде підстав для зворотної вимоги до свого працівника —

державного нотаріуса, а в другому — її розмір буде меншим, хоча й залишаться підстави для пред'явлення зворотної вимоги.

Відповідно до частини першої ст. 28 Закону України «Про нотаріат» для забезпечення відшкодування завданої внаслідок вчиненої нотаріальної дії шкоди приватний нотаріус зобов'язаний до початку своєї нотаріальної діяльності укласти договір страхування цивільно-правової відповідальності. Відповідно, якщо внаслідок незаконних дій або недбалості приватного нотаріуса завдано шкоди і це стало підставою для звернення за судовим захистом (наприклад, виник спір між потерпілим і страховою компанією щодо розміру відшкодування), відповідачем у такій цивільній справі буде страховик (крім зазначених вище випадків). Проте рішення у цій справі може вплинути на права та обов'язки приватного нотаріуса стосовно страховика, а тому нотаріус може вступити у справу як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні відповідача.

При цьому слід зауважити, що у разі пред'явлення таких позовних вимог безпосередньо до нотаріуса може постати питання щодо заміни неналежного відповідача (нотаріуса), залучення співвідповідача (страховика), що має вирішуватися в порядку, визначеному частиною першою ст. 33 ЦПК України. А якщо відповідного клопотання позивачем не буде заявлено, суд має відмовити у задоволенні позову.

Крім того, у разі якщо набрання рішенням суду (наприклад, про визнання недійсним правочину) законної сили може стати підставою для подальшого оскарження нотаріальних дій (зокрема, якщо позов обґрунтовується тим, що нотаріус не перевіряв обсяг цивільної дієздатності сторін правочину, не впевнився у тому, що волевиявлення учасника правочину було вільним і відповідало його внутрішній волі тощо), нотаріус також може вступити у цивільну справу як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. Адже в такому разі у нього буде наявна процесуальна заінтересованість у результатах розгляду цієї справи, а саме не допустити ухвалення рішення, яке впливатиме на його права та обов'язки стосовно однієї зі сторін.

Схожої позиції дотримується і Верховний Суд України: нотаріусів, які посвідчували правочини, залучають до участі у справі як третіх осіб, що не заявляють самостійних вимог стосовно предмета спору, якщо позивач обґрунтовує недійсність правочину посиланням на неправомірні дії нотаріуса (п. 26 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»).

Такої думки дотримуються також науковці [1, с. 72, 73; 5, с. 34].

Якщо рішення, ухвалене в результаті розгляду і вирішення цивільної справи у спорі між сторонами — учасниками спірних матеріальних правовідносин, жодних правових наслідків для нотаріуса не потягне, процесуальних підстав для участі останнього у цій цивільній справі немає, незважаючи на те, що предметом позовних вимог є, наприклад, визнання нотаріально посвідченого правочину чи виданого свідоцтва про право на спадщину недійсними [3, с. 71]. Зумовлюється зазначене тим, що нотаріуса не можна зобов'язати за рішенням суду до вчинення будь-яких дій (наприклад, скасувати державну реєстрацію правочину), оскільки всі його обов'язки, які випливають із факту визнання судом нотаріального правочину недійсним чи його розірвання, прямо передбачені законом, і виконати їх нотаріус

зобов'язаний, зважаючи на своє посадове становище, не маючи при цьому власної юридичної заінтересованості [3, с. 72].

Якщо в нотаріуса немає процесуальної заінтересованості у цивільній справі, предметом розгляду і вирішення якої є спірні правовідносини, що впливають із посвідченого ним правочину, він може брати участь у цивільному процесі як свідок [5, с. 34; 6, с. 857], однак тільки за умови, якщо обставини, про які нотаріус може повідомити, мають значення для справи.

Підсумовуючи, слід зазначити, що нотаріус не може брати участі у цивільному процесуальному статусі відповідача у цивільній справі, яка виникла зі спору щодо матеріальних правовідносин, пов'язаних з нотаріально посвідченим правочином. Проте у разі оскарження нотаріальних дій, відмови в їх вчиненні, нотаріальних актів, а також виникнення питання про відшкодування шкоди, завданої внаслідок діяльності приватного нотаріуса (за умови дотримання всіх потрібних умов), позовні вимоги слід пред'являти безпосередньо до нотаріуса.

Бути третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, нотаріус може лише у разі, якщо ухвалене рішення суду може вплинути на його права або обов'язки стосовно однієї зі сторін.

Якщо нотаріусу відомі будь-які обставини, що мають значення для цивільної справи, його можуть викликати як свідка.

Зрозуміло, у межах цієї наукової роботи не можна вирішити усіх проблемних питань, пов'язаних з участю у цивільному процесі нотаріусів та інших органів і осіб, які здійснюють державну реєстрацію правочинів, прав та їх обтяжень або юридичних фактів (наприклад, органів державної реєстрації актів цивільного стану, державних реєстраторів тощо). Тому питання щодо участі у цивільному процесі таких органів та осіб потребує подальшої детальної розробки, а отже, є перспективними напрямками наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. *Балюк М.І.* Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції / М.І. Балюк, Д.Д. Луспенік. — Харків : Харків юридичний, 2008. — 708 с.
2. *Викут М.А.* Юридическая заинтересованность — основание участия в судебном разбирательстве граждан и организаций / М.А. Викут // Вопросы теории и практики судебного разбирательства гражданских дел : сбор. науч. тр. ; отв. ред. М.А. Викут, И.М. Зайцев. — Саратов : Изд-во Сарат. политехн. ин-та, 1988. — С. 27—38.
3. *Лошицький М.В.* Спирні питання участі у цивільному процесі нотаріусів, БТІ, органів внутрішніх справ та РАЦС як відповідачів і третіх осіб / М.В. Лошицький, С.О. Короєд // Судова опеляція. — 2010. — № 3 (20). — С. 67—82.
4. *Осокина Г.Л.* Право на защиту в исковом судопроизводстве (право на иск) / Г.Л. Осокина ; под ред. В.Н. Щеглова. — Томск : Изд-во Том. ун-та, 1990. — 159 с.
5. *Романюк Я.М.* Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними / Романюк Я.М., Косенко В.Й., Мельник З.П. // Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 1 (101). — С. 22—34.
6. *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства* : моногр. / [Комаров В.В., Тертишников В.І., Баранкова В.В. та ін.] ; за заг. ред. В.В. Комарова. — Харків : Харків юридичний, 2008. — 928 с.
7. *Стоян В.* Подсудность как условие права на предъявление иска в делах с участием нотариуса / В. Стоян // Закон и жизнь. — 2013. — № 8. — С. 61—64.